

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14 (091) 430 „18” (092)

ГЕГЕЛЬ ПРО ДІАЛЕКТИКУ ЯК КУЛЬТУРУ МИСЛЕННЯ

Василь Лисий

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Розглянуто гегелівський варіант інтерпретації філософської культури мислення. Критерій такої культури – діалектика, яка водночас є її формою. Пластичний характер культури філософського мислення ґрунтується на трьох формах діалектичного процесу: перехід, рефлексія, розвиток. Мислення на рівні сутності є особливим рівнем його культури – спроможністю мислити діалектичну суперечність.

Ключові слова: культура мислення, діалектика, логіка, суперечність, перехід, рефлексія, розвиток.

Поняття культури міцно усталилося в сучасному мовленні (і щоденному, і науковому). Однак філософське поняття культури і далі є невизначеним. Стосується воно, насамперед, сфери людського мислення в його найзагальніших, інваріантних характеристиках, які виявляються у формах діалектичного процесу (перехід, рефлексія, розвиток). Дослідження цієї проблеми безпосередньо пов'язане із завданням сформулювати науковий метод вивчення природних, соціальних та духовних об'єктів і практичної об'єктивації наукового знання. Принципові ідеї щодо розуміння діалектики як культури мислення висунув німецький філософ Гегель.

У «Науці логіки» він виокремив основні види зв'язку категорій мислення: перехід, рефлексія, розвиток. У працях М.О. Булатова («Деятельность и структура философского знания». – К., 1976. – 215 с.; «Диалектика и культура». – К., 1989. – 216 с.) проаналізовано сутність вираження суперечності в логіці понять, зв'язку діалектики і культури. Е.В. Ільєнков у своїх роботах (зокрема в «Философии и культуре». – М., 1991. – 463 с.) порушує питання діалектичної суперечності як основи культури мислення загалом, критичності й самокритичності як вищих ознак філософської культури мислення. В.А. Босенко («Всеобщая теория развития». – К., 2001. – 470 с.) розглядає сутність теоретичної культури мислення та місце в ній «зовнішньої» і справжньої діалектики. Однак важливо спрямувати дослідницькі зусилля на аналіз конкретних форм діалектичного (перехід, рефлексія, суперечність, розвиток) у контексті загальних характеристик філософської культури мислення.

Мета статті – обґрунтувати, на основі фундаментальних ідей Гегеля, справжній та єдиний критерій філософської культури мислення – діалектику. Актуалізація в дослідженнях проблем діалектики в різних аспектах має і завжди матиме філософську цінність і доцільність. Про це переконливо свідчить історико-

філософський досвід, особливо стосовно з'ясування ролі діалектики в розкритті суті філософської культури мислення. Діалектика, закономірно, – найзагальніша, завершальна форма філософського знання, а тому є вичерпною формою культури філософського мислення. Однак культура мислення, основана на діалектиці, є всезагальною не тільки тому, що це визначається місцем діалектики в структурі філософського знання: оскільки діалектика в її гранично загальній формі є логічною, тобто поняттєвою, то її принципи, як і принципи логіки (трансцендентальної в кантівському розумінні й спекулятивної в гегелівському), збігаються. Тому «логіку як науку цікавлять зовсім не «специфічні риси» мислення фізика чи хіміка, економіста чи мовознавця, а лише ті всезагальні (інваріантні) форми й закони, у межах яких мислить будь-яка людина, будь-який теоретик. У тому числі й сам логік за професією, який спеціально мислить про мислення» [1, с. 203]. Діалектика як культура мислення досліджує принципи, форми, які є інваріантними і для мислення про зовнішній світ, і для мислення про саме мислення.

Чому діалектика є культурою саме мислення? Адже стихія філософування може здійснюватися не тільки у сфері мислення, тобто не тільки за допомогою поняття. Однак, на думку Гегеля, «немає ні одного предмета, який, узятий сам собою, піддавали б настільки суворому, іманентно пластичному викладові, як розвиток мислення в його необхідності; немає ні одного предмета, який такою мірою вимагав би такого викладу» [2, с. 91].

«Пластичність» мислення і є ознакою його діалектики, тобто культури. І така особливість мислення цілком адекватна суті нинішнього соціального буття. Рухливість, неабияка суперечливість, характерні для нашого життя, зумовлюють необхідність особливої культури мислення – саме такою є діалектика. На жаль, сьогодні можна навести лише поодинокі приклади дослідження закономірного поєднання діалектики й культури. Та, зрозуміло, це ще більше актуалізує проблему, оскільки філософська культура набуває загалом значення одного з найпріоритетніших напрямів становлення особистості. Особливо це стосується діалектики. Адже, скажімо, «для справді культурного в логічному аспекті розуму поява «суперечності» – це сигнал появи проблеми, яка є нерозв'язаною з допомогою вже відомих, заштампованих інтелектуальних дій, сигнал для включення мислення у власному значенні цього слова як самостійного дослідження («осмислення») предмета, у вираженні якого ця суперечність виникла. І розум від самого початку потрібно виховувати так, щоб суперечність слугувала для нього не приводом до істерики, а поштовхом до самостійної роботи, до самостійного аналізу речі.

Давно відомо, що будь-яка мудрість починається з подиву – зі здатності дивуватися, з'ясовуючи, що речі, які здавалися раніше і тобі, й іншим самоочевидними, загальновідомими і саме тому такими, що не вимагають розмірковувань, раптом стають загадково-незрозумілими, діалектично підступними. «Діалектика, діалектичне мислення – це не містично-таємниче мистецтво, доступне лише вибраним. Це просто дійсна логіка специфічно людського мислення, і виховувати її потрібно вже з дитинства. Інакше буде пізно» [3, с. 49].

Отже, поняття «діалектика» й поняття «культура мислення», «культура думки» – внутрішньо єдині. Йдеться, звичайно, не про традиційно-логічну, основу на розсудковій культурі мислення, хоча й вона зберігає свій сенс і значення – зрозуміло, у певних межах. Адже, як пише Гегель, «не тільки в теоретичній, а й у практичній галузі не можна обійтися без розсудку» [4, с. 203]. Це, на думку мислителя, пов'язано з тим, що «для філософування необхідне насамперед усе, щоб кожную думку ми мислили з усією її точністю і щоб ми не залишали її невиразною й невизначеною. Але традиційно також говорять, що розсудок не повинен заходити надто далеко, і це твердження правильне, адже розсудкові визначення, зрозуміло, не є остаточним результатом, вони, навпаки, конечні, кажучи точніше, мають такий характер, що, доведені до крайності, перетворюються на свою протилежність... Діалектичний момент є зняття такими конечними визначеннями самих себе і їхній перехід до своєї протилежності» [4, с. 205]. Тому, коли говорять про культуру мислення, йдеться саме про діалектику, що основана на серцевині людського інтелекту, – розумові. Міркуючи з цього приводу, німецький діалектик зазначає: «треба погодитися з тим, що вивчення, яке має своїм предметом способи й закони дії розуму, повинно само собою представляти величезне зацікавлення, принаймні не менше, ніж пізнання законів природи та її окремих утворень» [5, с. 127].

Культура мислення у формі філософської діалектики – явище історичне. У такому аспекті варто розглядати відомий ряд історичних форм діалектики, серед яких, зокрема, вагоме місце належить діалектиці древніх як мистецтву вести суперечку та діалектиці як системі суб'єкт-суб'єктних відношень і як діалогу (Фейєрбах). Першу розробили софісти і розвинув Платон у сократичних діалогах. Хоча, на перший погляд, софістична діалектика була спрямована на вміння виявити парадокс, суперечність у висловлюваннях співрозмовника, змусити його стверджувати діаметрально протилежне до того, що говорив раніше, водночас вона була і є своєрідною формою культури мислення. І річ не тільки в тому, що такий формі діалектики притаманна толерантність у діалозі співрозмовників, толерантність як плюралізм думок, а не їхній монізм. Така діалектика, можливо, має глибший культурний потенціал. Адже «культура суперечки, культура дискусії, що має мету з'ясувати об'єктивну, щоразу конкретну істину (адже іншої істини й не буває), – це дуже важко засвоювана культура. Вона передбачає вміння поглянути на речі з протилежного погляду, звичку запитати себе: «А що, коли припустити зворотне?». Уміння справді грамотно сперечатися (а не сваритися!) з іншою людиною – із зовнішнім опонентом, якого ти визнаєш рівним собі, – є основою другого, ще ціннішого рівня, – уміння сперечатися зі самим собою, тобто основою самокритичності мислення. А самокритичність – це синонім самостійності мислення. Без неї твій розум назавжди залишиться залежним від чужого розуму, від розуму іншої людини, яка стояла б поруч і несприятливо критикувала кожную однобічність погляду, яку ти допустив (у філософії її називають абстрактністю), твою дитячу схильність дивитися на все зі свого вузького погляду. Тому «вміння постійно полемізувати зі самим собою, без наявності зов-

нішнього опонента, є ознакою вищої – діалектичної – культури розуму» [3, с. 50–51].

Однак історія діалектики «згортається» до її теорії, логіки. Це означає, що й діалогічно організоване розмірковування (полемічна діалектика) в разі необхідності стає системно побудованою теорією, логічною формою діалектики. Остання, тобто теорія діалектики, ґрунтується на трьох формах діалектичного процесу: «перехід» – «рефлексія» («видимість») – «розвиток». Ці форми діалектичного процесу мають відповідні сфери своєї реалізації. «Перехід до другого, – пише Гегель, – є діалектичним процесом у сфері *буття*, а видимість у другому є діалектичним процесом у сфері *сутності*. Рух *поняття* є, навпаки, *розвитком*, завдяки якому покладається лише те, що вже є в собі» [4, с. 343].

Відповідно до форм діалектичного процесу розрізняють категорії, рефлексивні визначення та поняття – саме через них виражається діалектика як форма культури мислення. Тобто культура володіти формами діалектичного. Щодо першої форми діалектичного процесу, то дослідження (усвідомлення) природи категоріальних форм засвідчує, що «кількість – якість», «буття – ніщо», «конечне – нескінченне» і т. д., взяті самі собою (абстрактно) піддаються зміні, зазнають *переходу* (перетворення) одна в іншу, що й засвідчує (чи доводить) їхню взаємну змістовність. Суть не в «перестрибуванні» від одного аспекту до іншого, а саме в їхньому внутрішньому переході. Тут «необхідно шукати, простежувати і виражати *перехід* від одного до іншого», «при цьому необхідність вказаного переходу потрібно виявити в складі кожної з протилежностей, що взаємно перетворюються, і виразити в теоретичних, термінологічно-суворих визначеннях кожної з них» [6, с. 130]. Культура діалектичного мислення вимагає не просто переходу, а взаємопереходу, тобто схоплення цілісності процесу в думці. Тому Гегель слушно зазначає: «для того, щоб була *покладена* цілокупність, необхідним є *подвійний* перехід, не тільки перехід однієї визначеності до своєї другої, а й перехід цієї другої, повернення її до першої. Завдяки першому переходу тотожність цих двох визначеностей є тільки в собі; якість міститься в кількості, яка, однак, тим самим є поки ще однобічною визначеністю. Що остання, навпаки, так само міститься в першій, що її так само дано лише як зняту, видно з другого переходу – з її повернення до першої. Це зауваження про необхідність *подвійного* переходу дуже важливе для всього наукового методу» [2, с. 414–415]. Важливість «подвійного переходу» істотна в тому аспекті, що усувається можливість «домішувати форми кількісного до суто якісних форм мислення» (формами кількісного, зокрема, є числа). А це, у свою чергу, і є ознакою філософської культури. «Саме в молодшому періоді філософування, – пише Гегель, – числа ... вживав, наприклад, Піфагор для позначення загальних, сутнісних відмінностей. Це було підготовчим ступенем до суто мислячого розуміння; лише після Піфагора віднайдено, тобто усвідомлено *особливим чином*, самі визначення думки. Однак повертатися від останніх назад до числових визначень – це властиво мисленню, яке відчуває себе безсилим, яке, на противагу існуючій філософській культурі, що звикла до визначень думки, приєд-

нує до свого безсилля смішне бажання видавати цю немічність за дещо нове, піднесене і за прогрес» [2, с. 416]. «...Проти цього, – продовжує філософ, – доводиться заперечувати так само, як проти будь-якої символіки загалом, за допомогою якої нам пропонують зображати чисті поняттєві, або філософські, визначення. Філософія не потребує такої допомоги ні з чуттєвого світу, ні з боку представляючої здатності уяви, ні навіть з боку тих галузей її власного ґрунту, які їй підлегли й визначення яких тому не підходять для вищих її сфер і для цілого» [2, с. 416].

Щодо рефлексивних визначень сутності (тотожність, відмінність, протилежність, суперечність, позитивне, негативне тощо), то вони є глибшим рівнем вияву діалектичної культури мислення, яка становить умову філософування загалом. Саме в цьому аспекті Гегель і підкреслює, що «одне з найважливіших пізнань – це осягати й дотримуватися того погляду на цю природу розглядуваних рефлексивних визначень, що їхня істина полягає лише в їхньому співвідношенні одне з одним і, отже, у тому, що кожне з них у самому своєму понятті містить інше; без знання цього не можна, власне кажучи, зробити й кроку в філософії» [7, с. 63].

Річ у тому, що є відмінність між визначеннями буття (відповідно, категоріями) і визначеннями сутності (відповідно, рефлексією). Якщо в бутті все безпосереднє і рядопокладене (скажімо, кількісні зміни можуть бути без якісних, тобто якість є зовнішня щодо кількості), то в сутності все є опосередкованим і відносним (скажімо, позитивне не існує без негативного, як і навпаки, тобто все існує стосовно іншого). Мислення на рівні сутності є особливим рівнем його культури. Зрозуміло, що пробним каменем цієї культури є спроможність мислити суперечність як певне визначення сутності, адже істотна (суттєва) відмінність і є суперечністю. Тому, як слушно вважає Е. В. Ільєнков, «загалом ставлення до суперечності є найточнішим критерієм культури розуму, уміння мислити. Навіть просто показником його наявності чи відсутності» [3, с. 48]. Сам Гегель щодо цього визначився цілком чітко: «у цьому діалектичному, як ми його беремо тут, і, отже, в осягненні протилежностей в їхній єдності, або, інакше кажучи, в осягненні позитивного в негативному, полягає спекулятивне. Це найважливіший, однак для ще не досвідченої, невірної здатності мислення – важкий бік. Якщо ця здатність мислення ще не позбавила себе чуттєво конкретних уявлень і резонерства, то вона спочатку має вправлятися в абстрактному мисленні, утримувати поняття в їхній визначеності й навчатися пізнавати, виходячи з них» [2, с. 110–111].

Важливо враховувати, що суть діалектики як культури мислення – це не тільки твердження, які просто засвідчують її як таку. Мова йде про глибше розуміння суті цієї культури, особливо щодо, знову-таки, здатності мислити суперечність. Йдеться не про розповідь, що таке суперечність, а про спроможність виразити, «показати» її в понятті, на власній стихії мислення. Бо «в окремому реченні негативність може лише називатися, коли просто сказано, що такі справи («усе на світі рухається і розвивається», «суперечність є джерелом руху» і т. д.). Усе це так, усі ці твердження правильні, вони фіксують факти, але

діалектики в них ще немає. Якщо сказано: «У світі все здійснюється діалектично», то це потрібно показати і на мисленні, тому що, крім мислення, іншого засобу схопити діалектику речей немає. Форми тверджень, які ми навели, є не зображенням, не вираженням у діалектиці понять діалектики речей, а ... констатацією її. Залишається невираженою «пульсація» і «життєвість», негативність і рухливість речей. А найосновніше те, що не схоплено сутності всього, що відбувається» [8, с. 106].

Адже сутність усього, що відбувається, саме й полягає в його суперечності, бо саме остання є істотною (суттєвою) відмінністю. «І якщо ви в теоретичному визначенні «речі» не виявили і не виразили ось *цієї конкретної протилежності*, на яку обов'язково перетвориться рано чи пізно *ця* конкретна річ, тобто тієї протилежності, яку вже якось «уміщено» всередині неї, то ви не виразили (не зрозуміли) до кінця і її «наявного буття». Бо не розгледіли і не описали *головного* — внутрішньо закладеної в ній необхідності переходу до її *власне «другого»* [3, с. 120 – 121]. «Ця гегелівська «логічна настанова» не містить жодного ідеалізму, жодної містики, радше навпаки, вона настільки проста, що швидше може видатися навіть самоочевидною для всякого ознайомленого зі сучасною наукою. Так, біологія дуже добре усвідомлює тепер, що не можна до кінця зрозуміти «життя», «живий організм», не виявивши в ньому самого тих особливостей, завдяки яким цей *живий* організм рано чи пізно *помирає*, перетворюється на *неживий* предмет. І навпаки, не побачивши і не зрозумівши тих особливостей «неживої» матерії (фізико-хімічних умов і передумов, усередині яких народжується життя), які «через природну необхідність», а не завдяки диву і не завдяки випадкові цю «протилежність» – живе – породжують, «виокремлюють» як свій продукт і результат [3, с. 120 – 121].

Нарешті, третьою формою діалектичного процесу, за Гегелем, є розвиток. Розвиток є стихією поняття про предмет. Мати поняття про останній, а отже, зрозуміти його – значить відтворити його історію, генезу, становлення (походження), тобто розвиток. У культурі мислення принцип розвитку має особливе місце. На думку Гегеля, «...культури й дисципліни мислення, завдяки яким досягають його пластичного ставлення (до предмета наукового розгляду) і долають нетерпіння рефлексії, що втручається, набувають лише рухом уперед, вивченням і проробленням усього шляху розвитку» [2, с. 93–94]. Така роль принципу розвитку в культурі мислення зумовлена тим, що він є інтегрувальним щодо інших форм діалектичного процесу. Адже розвиток є процесом «переходу» (взаємопереходу) від одного до іншого ступеня, як вияв, «покладання» того, що ці ступені вже до цього переходу (взаємопереходу) були внутрішньо єдині, рефлексовані один в одному (відображені один в одному). Розвиток є покладанням внутрішнього зовнішнім. Розвиток передбачає, що цей процес є іманентним, внутрішньо необхідним. У нього не «включено» нічого ззовні. Тільки так, за переконанням німецького філософа, можна адекватно викласти думку як процес. Це «зображення царства думки по-філософськи, тобто в його власній іманентній діяльності, або, що те саме, у його необхідному розвитку...»

[2, с. 81]. Такий рух Гегель називає методом мислення. На думку філософа, його можна вдосконалювати, поліпшувати в деталях, причому неодноразово. Водночас мислитель глибоко переконаний, «що він єдино істинний. Це само собою стає очевидним уже з того, що він не є дещо відмінне від свого предмета і змісту, адже саме зміст усередині себе, *діалектика, яку він має в самому собі*, рухає вперед цей зміст. Зрозуміло, що не можна вважати науковими які-небудь способи викладу, якщо вони не дотримуються руху цього методу і не відповідають його простому ритмові, адже рух цього методу є рухом самої суті справи» [2, с. 108].

Як відомо, у Гегеля діалектика мала логічну форму, адже її філософ виклав у своєму основному творі – «Наука логіки». Тому діалектика в нього – це логіка, тобто діалектика як логіка. Діалектика є формою розгортання, викладу змісту вчення про мислення (теорії мислення у всезагальній формі). Щоб досягнути діалектику, перетворити її на спосіб власного мислення, на його культуру, необхідне вивчення такої логіки, якою є «Наука логіки» Гегеля. Звичайно, це не легко, адже йдеться про саморух, який не підлягає ілюстраціям, чуттєвій даності тощо. І, попри це, її вивчення є обов'язковою умовою вияву культури мислення, якою і є діалектика. Знову-таки, йдеться про діалектичну логіку Гегеля, а не традиційну (формальну). Німецький мислитель називає діалектичну логіку ще спекулятивною, а не формально-розсудковою. «У спекулятивній логіці, – пише Гегель – міститься суто *розсудкова логіка*, і першу можна відразу ж перетворити на останню; для цього потрібно тільки викинути з неї діалектичне і розумне, і вона перетвориться на те, чим є *звичайна логіка...*» [4, с. 210]. Діалектичне і розумне – це предмет становлення і вияву справжньої культури філософського мислення як стихії надчуттєвого. «Система логіки, – проголошує німецький діалектик, – це царство тіней, світ простих сутностей, звільнених від усякої чуттєвої конкретності. Вивчення цієї науки, тривале перебування і праця в цьому царстві тіней є абсолютною культурою і дисципліною свідомості. Свідомість робить тут справу, далеку від чуттєвих споглядань і цілей, від відчуттів, від світу уявлень, що мають лише характер погляду. Розглядуване зі свого негативного боку, це заняття полягає в недопущенні випадковості резонуючого мислення і свавілля, що виражається в тому, що замислюються над ось цими або протилежними їм основами і визнають їх (правильними)» [2, с. 113]. «Але, – продовжує філософ, – головною завдяки цьому заняттю думка набуває самостійності й незалежності. Вона звикає обертатися в абстракціях і рухатися вперед з допомогою понять без чуттєвих субстратів, стає безсвідомою силою, здатністю вбирати в себе всю іншу різноманітність знань і наук у розумну форму, схоплювати й утримувати її суть, відкидати зовнішнє і таким чином виявляти в них логічне, або, що те саме, наповнювати змістом усякої істини абстрактну основу логічного, раніше набуту завдяки вивченню, і надавати логічному цінність такого всезагального, яке більше вже не перебуває як дещо особливе поруч з другим особливим, а підноситься над усім цим і становить його сутність, те, що абсолютно істинне» [2, с. 113].

Звичайно, дослідження сутності діалектики як культури мислення не повинно обмежуватися сферою філософії Гегеля, тим більше тільки його «Наукою

логіки». Необхідною умовою її формування є вивчення всієї історії філософії, а отже, це зумовлює необхідність досліджувати всю історико-філософську базу діалектики в її культурологічному значенні як єдино істинного способу філософського мислення, його культури. Адже історія філософії – це й історія самопізнання діалектики. Традиція останньої завжди актуальна в аспекті духовної культури загалом і культури філософського мислення зокрема. Тому «людям, які бажають виховати в собі діалектичний розум, уміння діалектично мислити, діалектично оперувати поняттями і діалектично ставитися до них, вірним помічником буде вивчення історії філософії, розвитку найкращих взірців класичної і сучасної наукової думки» [3, с. 56]. У тому числі й думки Г. В. Гегеля, автора останньої системи «світової філософії».

-
1. Ильенков Э. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. – 2-е изд., доп. – М., 1984. – 320 с.
 2. Гегель Г. Наука логики: В 3-х т. – М., 1970. – Т.1. – 501 с.
 3. Ильенков Э. Философия и культура. – М., 1991. – 464 с.
 4. Гегель Г. Наука логики // Энциклопедия философских наук. – М., 1974. – Т.1. – 452 с.
 5. Гегель Г. Наука логики: В 3-х т. – М., 1972. – Т.3. – 371 с.
 6. Ильенков Э. Проблема противоречия в логике // Диалектическое противоречие. – М.; 1979. – С.122–143.
 7. Гегель Г. Наука логики: В 3-х т. – М., 1971. – Т.2. – 248 с.
 8. Булатов М. Деятельность и структура философского знания. – К.; 1976. – 215 с.

HEGEL ABOUT DIALECTICS AS CULTURE OF THINKING

Vasyl' Lysyi

*Ivan Franko National University of L'viv, Universytets'ka Str., 1
L'viv 79602, Ukraine, dfilos@franko.lviv.ua*

Belonging to dialectics is the essential characteristic of philosophical culture of thinking. A great German thinker – dialectician Hegel had paid special attention to this problem. For him «plasticity» of thinking, as a sign of its philosophical culture, is reached namely in dialectics, in ability «to owe» consciously «by forms of dialectical process» (by transition, reflection, development). On this, the attitude to dialectics presents very precise criteria of culture of thinking, culture of thinking in general. The history of philosophy as a history of self-knowledge of dialectics testifies about this convincingly.

Key words: culture of thinking, dialectics, logic, contradiction, passing, relaxation, development.

Стаття надійшла до редколегії 08. 04. 2004

Прийнята до друку 10. 08. 2004